

УДК 343.1

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ДО НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ

Гідулянова Є. М.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
Національного університету
«Одеська юридична академія»

Анотація: Стаття присвячена аналізу особливостей процесуального порядку застосування до неповнолітніх запобіжних заходів у ході кримінального судочинства. Проаналізовані склад, зміст та ознаки запобіжних заходів щодо неповнолітніх. Розглянуті процесуальні гарантії захисту прав та охоронюваних законом інтересів неповнолітніх під час вирішення питання щодо застосування до них запобіжних заходів. Розглянуті перспективи розвитку законодавства про застосування до неповнолітніх запобіжних заходів. Надані пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства.

Ключові слова: неповнолітні; запобіжні заходи; передавання неповнолітніх під нагляд батьків або осіб, що їх замінюють; забезпечення прав неповнолітніх у кримінальному провадженні; заходи процесуального примусу.

Анотація: Стаття посвячена аналізу особливостей процесуального порядку применення к несовременнолетним в ходе уголовного производства мер пресечения. Рассмотрены процессуальные гарантии защиты прав и охраняемых законом интересов несовершеннолетних в процессе разрешения вопросов о применении к ним мер пресечения. Рассмотрены перспективы развития законодательства о применении к несовершеннолетним мер пресечения. Внесены предложения об усовершенствовании действующего законодательства.

Ключевые слова: несовершеннолетние; меры пресечения; передача несовершеннолетних под надзор родителей или лиц, их заменяющих; обеспечение прав несовершеннолетних в уголовном производстве; меры процессуального принуждения.

Annotation: The peculiarities of order of application of the measures of suppression to the minors during the criminal legal proceeding are the subject of investigation of this article. The composition, content and features of suppression are analyzed in relation to minors. The judicial guarantees of defense of the rights and legal interests of minors during the decision-making of application to them of measures of suppressions are analyzed. The perspectives of development of legislation of application to the minor of the measures of suppressions are considered. There were given the recommendations of development of current legislation on this topic.

Key words: minors; prevention measures; transmission of minors under the supervision of parent or other persons who replace parents; protection of the rights of minors in criminal proceeding; measures of procedural coercion.

Одним з головних завдань кримінального судочинства щодо неповнолітніх є захист неповнолітніх осіб, які потрапили до орбіти кримінального провадження. З урахуванням того, що неповнолітні у кримінальному провадженні є тією категорією осіб, щодо яких виконання мети перевиховання є найбільш дієвим, то і саме кримінальне провадження щодо них повинно нести у собі виховну роль, забезпечуючи при цьому всебічний захист прав і охоронюваних законом інтересів неповнолітніх, які потрапили у конфлікт із законом. Зазначене стосується і застосування до неповнолітніх запобіжних заходів, у зв'язку з чим розгляд питань щодо застосування до неповнолітніх запобіжних заходів уявляється вельми актуальним.

Питанням застосування щодо неповнолітніх заходів процесуального примусу, у тому числі запобіжних заходів, приділяла увагу значна кількість вчених процесуалістів, серед яких М. С. Строгович, Г. П. Саркісянц, Ю. І. Стецовського, Г. З. Анашкін, Л. О. Богословська, П. Д. Біленчук, В. Д. Бринцев, Л. В. Головка, І. І. Дудоров, А. Я. Дубинський, А. В. Іщенко, А. Ф. Коні, М. В. Костицький, Л. Д. Кокорев, М. Т. Чверткін, М. О. Чельцов, В. В. Леоненко, А. В. Титаренко, Г. О. Омельченко, А. Б. Романюк, А. Є. Голубев, В. М. Бурдін, О. В. Бец, О. Ю. Хахуцяк. Проте, рівень наукової дослідження зазначених питань уявляється недостатнім, оскільки не всі аспекти проблематики достатньо вивчені, більшість з досліджень ґрунтуються на застарілому законодавстві й узагальненнях слідчої та судової

практики минулих років або висвітлюють лише загальні положення проблеми.

Метою цієї статті є проведення аналізу особливостей процесуального порядку застосування до неповнолітніх запобіжних заходів у ході кримінального судочинства, визначення складу, змісту та характеристики ознак запобіжних заходів щодо неповнолітніх, а також їх ефективності з урахуванням вимог міжнародно-правових актів та Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні.

Враховуючи вимоги Конституції України (ст. 29), а також вимоги міжнародно-правових актів щодо неповнолітніх, основними з яких є Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. (ст. 9), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (ст. 5), Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх від 29 листопада 1985 року («Пекінські правила»), що зазначають на необхідності застосування щодо неповнолітніх особливих правил, які відповідають їх віку і правовому статусу, можливості застосування до неповнолітніх запобіжних заходів лише як крайніх заходів і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу, необхідності кожного разу з'ясувати можливість заміни ізоляційних запобіжних заходів іншими альтернативними заходами, кримінальне процесуальне законодавство України передбачає особливості застосування запобіжних заходів до неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення.

Так, хоча згідно ст.492 КПК України за наявності необхідних підстав до неповнолітнього може бути застосовано будь-який із запобіжних заходів, передбачених КПК України, проте, таке застосування матиме свої особливості. В тому числі, взяття під варту може застосовуватись до неповнолітнього тільки у виняткових випадках, за умови наявності обґрунтованої підозри або обвинувачення у вчиненні ним тяжкого чи особливо тяжкого злочину в порядку, передбаченому ст.ст. 183-187, 192-194, 196, 197 КПК України, з метою забезпечення виконання неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання ризикам, передбаченим ч. 1 ст. 177 КПК України, та за наявності підстав вважати, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не може запобігти зазначеному ризику (ризикам). При цьому при обранні запобіжних заходів ураховуються стан здоров'я неповнолітнього, його сімейний і матеріальний стан, стосунки з батьками, дієвість існуючого контролю за його поведінкою, вид діяльності, місце проживання, дані про попередні судимості, соціальні зв'язки, схильності, спосіб життя, поведінка під час провадження в цій або іншій кримінальній справі, наявність факторів, обставин чи визнання ним моральних цінностей, які дозволяють прогнозувати його поведінку (п. 3) [1].

Як зазначає Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у своєму листі «Про здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» № 223-1134/0/4-13 від 18.07.2013 слідчий суддя, суд, беручи до уваги практику Європейського суду з прав людини (Рішення ЄСПЛ від 27 листопада 2008 року у справі «Свершов проти України»[2]), зобов'язані також урахувувати і вік підозрюваного (обвинуваченого). Необхідним є врахування, що у разі перекваліфікації органом досудового розслідування або прокурором дій неповнолітнього на менш тяжкий злочин, а також у разі виникнення сумнівів щодо правильності такої кваліфікації слідчий суддя з клопотанням неповнолітнього або його законного представника чи захисника, або суд під час судового розгляду так само за клопотанням зазначених осіб чи з власної ініціативи має невідкладно розглянути питання зміни неповнолітньому підозрюваному (обвинуваченому) запобіжного заходу. Реалізуючи положення ч. 5 ст. 199 КПК, слідчий суддя, а також суд відповідно до ч. 3 ст. 331 КПК мають ураховувати, що після спливу певного часу (строку дії попередньої ухвали) саме лише існування обґрунтованої підозри перестає бути підставою для позбавлення свободи, а тому в судовому рішенні судові органи зобов'язані, розглянувши можливість обрання альтернативних запобіжних заходів, навести інші підстави для подальшого тримання особи під вартою (Рішення ЄСПЛ від 20 січня 2011 року у справі «Прокопенко проти України» [3, с.736]) [4].

Затримання неповнолітнього, як тимчасовий запобіжний захід може застосовуватись до неповнолітнього у порядку, передбаченому главою 18 КПК України лише за умови наявності обґрунтованої підозри або обвинувачення у вчиненні ним тяжкого чи особливо тяжкого злочину.

Чинне кримінальне процесуальне законодавство також передбачає можливість застосування до неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення, специфічних запобіжних заходів, застосування яких є можливим виключно до неповнолітніх – передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи (ст. 493 КПК України), що до речі, відповідає вимогам ст. 13 Пекінських правил, які передбачають необхідність по можливості замінювати тримання під вартою щодо неповнолітніх іншими альтернативними заходами, такими як постійний нагляд, активна виховна робота або поміщення в сім'ю або виховний заклад чи будинок [5, с. 256].

Зазначені запобіжні заходи можуть застосовуватись до неповнолітніх за наявності обґрунтованої підозри або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення та за наявності підстав і в порядку, визначеному §1 Глави 18 КПК України. Одночасне застосування більше ніж одного з запобіжних заходів, передбачених ст. 493 КПК України не допускається.

Особами, яким неповнолітній може бути переданий під нагляд є батьки, опікуни чи піклувальники неповнолітнього, а щодо неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, - адміністрація цієї установи. Якщо дитина постійно проживає у закладі охорони здоров'я, навчальному або іншому дитячому закладі, функції опікуна та піклувальника щодо неї покладаються на адміністрацію цих закладів.

Перед застосуванням передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи слідчий суддя (суд) повинен впевнитися у наявності належних умов для виконання особами, на яких покладається нагляд за неповнолітнім, покладених на них у зв'язку з цим обов'язків, що особа батьків, опікунів або піклувальників, їхні стосунки з неповнолітнім не перешкоджатимуть належному здійсненню нагляду за неповнолітнім.

Передання під нагляд батьків та інших осіб можливе лише за їхньої на це згоди та згоди неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого. Від батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи, яким неповнолітній передається під нагляд, відбирається письмове зобов'язання про забезпечення ними прибуття неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а також його належну поведінку. Також вони попереджаються про характер підозри чи обвинувачення неповнолітнього і про їхню відповідальність у разі порушення взятого на себе зобов'язання. При порушенні цього зобов'язання на батьків, опікунів і піклувальників накладається грошове стягнення від двох до п'яти розмірів мінімальної заробітної плати.

Особа, яка взяла зобов'язання про нагляд, має право відмовитися від подальшого виконання цього зобов'язання, заздалегідь про це повідомивши. Така відмова повинна бути письмовою та мотивованою.

При наявності такої відмови вирішується питання про заміну вибраного запобіжного заходу іншим.

У разі неприбуття без поважних причин або без повідомлення про причини свого неприбуття за викликом слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого може бути застосований привід, а у разі наявності самостійного заробітку – може бути накладене грошове стягнення.

У той же час кримінальне процесуальне законодавство України передбачає і такий вид провадження щодо неповнолітніх, як кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які вчинили діяння, що підпадає під ознаки кримінального правопорушення у віці від одинадцяти років до досягнення віку, з якого можливе притягнення до кримінальної відповідальності. До таких осіб може бути застосований такий захід кримінально-процесуального примусу, як поміщення у приймальник-розподільник для дітей.

Поміщення у приймальник-розподільник для дітей може бути застосовано до неповнолітнього тільки за ухвалою слідчого судді, суду, постановленою за клопотанням прокурора згідно з правилами, передбаченими для обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою та лише наявності достатніх підстав вважати, що неповнолітній, досяг 11-річного віку, проте не досяг віку, з якого можливе притягнення до кримінальної відповідальності, вчинив суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, за яке Кримінальним кодексом України передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад п'ять років. При цьому на прокурора покладається обов'язок доведення наявності достатніх підстав вважати, що неповнолітній вчинив таке діяння, а також, наявності ризиків, передбачених ч. 1 ст. 177 КПК України. У разі не доведення прокурором зазначених обставин слідчий суддя, суд зобов'язані відмовити у поміщенні особи у приймальник-розподільник для дітей.

Строк перебування дитини у приймальнику-розподільнику для дітей визначається слідчим суддею, судом залежно від наявності об'єктивних підстав для її тримання в цій установі в межах 30-денного строку. Строк тримання особи у приймальнику-розподільнику для дітей може бути продовжено ухвалою слідчого судді, суду ще на строк до 30 днів. Питання скасування чи продовження строку тримання особи у приймальнику-розподільнику для дітей вирішується в порядку, передбаченому для скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою або продовження строку тримання під вартою відповідно. Фактично поміщення до приймальника-розподільника є заходом процесуального примусу, яких за своєю природою дуже близький до запобіжного заходу тримання під вартою, оскільки також передбачає тимчасове позбавлення волі особи, щодо якої він застосований, шляхом поміщення до спеціального закладу із особливим режимом перебування.

Хоча, ч. 4 ст. 499 КПК України і передбачає необхідність для слідчого судді під час вирішення

питання щодо поміщення неповнолітнього в приймальник-розподільник, встановити, що жоден із більш м'яких заходів не може запобігти ризикам, передбаченим ч. 1 ст. 177 КПК України, фактично інших заходів процесуального примусу щодо неповнолітніх, які не досягли віку з якого можливе притягнення до кримінальної відповідальності, чинний КПК України не передбачає. Відповідно не передбачено можливості зміни поміщення неповнолітнього у приймальник-розподільник для дітей іншим, більш м'яким заходом процесуального примусу, наприклад як передавання неповнолітнього, який не досяг віку з якого можливе притягнення до кримінальної відповідальності, під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи. Уявляється, що зазначене є певним упущенням національного законодавства, що не відповідає міжнародним стандартам судочинства, щодо встановлення щодо неповнолітніх по можливості заміни тимчасового позбавлення волі іншими більш м'якими альтернативними заходами.

Застосування до неповнолітніх, які не досягли віку з якого можливе притягнення до кримінальної відповідальності, приводу у разі неприбуття за викликом слідчого, прокурора, слідчого судді або суду, а також затримання з метою приводу чинним КПК України не передбачено. Також не передбачена можливість затримання таких неповнолітніх за ухвалою слідчого судді у випадках, передбачених ст. 187, 492 КПК України, оскільки вони не можуть виступати у справі а ні у процесуальному статусі підозрюваних, а ні обвинувачених у наслідок недосягнення віку, з якого можливе притягнення до кримінальної відповідальності.

Стосовно затримання без ухвали слідчого судді – ст. 208 КПК України передбачає підстави щодо затримання уповноваженою особою особи, підозрюваної у злочину, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі. Зрозуміло, що до неповнолітніх, які не досягли віку з якого можливе притягнення до кримінальної відповідальності, не можуть виступати у процесуальному статусі підозрюваних у кримінальному провадженні в наслідок відсутності у вчиненому ними діянні такого елементу складу злочину як суб'єкт; можливість застосування до таких осіб покарання у вигляді позбавлення волі КК України не передбачена. Звідси складається враження, що законодавець мав намір максимально обмежити заходи процесуального примусу до цієї категорії осіб та виключив можливість їх затримання уповноваженими особами.

Єдиним випадком, можливості затримання неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, з якого можливе притягнення до кримінальної відповідальності, є затримання в порядку ст. 207 КПК України, що надає право затримання особи без ухвали слідчого судді кожному під час вчинення або замаху на вчинення кримінального правопорушення, а також безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення чи під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється у його вчиненні. У той же час, особа може бути застигнута під час вчинення суспільно небезпечного діяння або безпосередньо після цього й особами, яким за

законом надане право на затримання (уповноваженими службовими особами). Фактично чинний КПК України позбавляє їх можливості вчинити затримання такої особи навіть у випадках, коли діяння неповнолітнього має високий рівень суспільної небезпеки. Так згідно ч. 5 ст. 12 КПК України під час кримінального провадження затримання особи здійснене в інший спосіб, за відсутності підстав або з порушенням порядку, передбаченого КПК України, тягне за собою відповідальність, установлену законом.

Інші нормативно-правові акти передбачають можливість затримання осіб у віці від 11 років до досягнення віку з якого можливе притягнення до кримінальної відповідальності. Так, закон України «Про міліцію» у абз. 5 п. 5. ч. 1 ст. 11 серед прав міліції визначає, що для виконання покладених на неї обов'язків міліції надається право: затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння і не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, - до передачі їх законним представникам або направлення у приймальники-розподільники для дітей, але не більш як на 8 годин.

Закон «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 р. у чинній редакції надає право кримінальній міліції у справах дітей затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях дітей віком від 11 років, які підозрюються у вчиненні суспільно небезпечних діянь, за які КК України передбачено покарання у виді позбавлення волі до 5 років або більш м'яке покарання, і які не досягли віку, з якого за такі діяння особи підлягають кримінальній відповідальності, - до передачі їх під нагляд батьків, осіб, які їх замінують, або адміністрації навчального чи іншого дитячого закладу, в якому постійно проживає ця дитина, але не більше 8 годин, а дітей того ж віку, які підозрюються у вчиненні суспільно небезпечних діянь, що підпадають під ознаки діянь, за які Кримінальним кодексом України передбачено покарання у виді позбавлення волі понад 5 років, і які не досягли віку, з якого за такі діяння особи підлягають кримінальній відповідальності, - до доставлення їх до суду для вирішення питання про поміщення їх у приймальники-розподільники для дітей, але не більше 12 годин з моменту їх затримання.

Уявляється, що пробільність чинного КПК стосовно регламентації питання щодо порядку затримання неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння у віці від 11 років до досягнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, не сприятиме забезпеченню прав неповнолітніх у кримінальному провадженні. Безумовно, на практиці обійтися без затримання зазначених осіб майже неможливо. Проте, здійснення їх затримання повинно

здійснюватись суворо у випадках, в порядку та способом, передбаченим КПК України із чіткою регламентацією їх прав у разі затримання кримінальним процесуальним законодавством.

Проведене дослідження доводить, що чинний в Україні процесуальний порядок застосування до неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення, заходів кримінально-процесуального примусу в цілому відповідає вимогам міжнародно-правових стандартів, а також напрямкам державної політики України щодо неповнолітніх.

У той же час, наявні окремі прогалини законодавства з зазначених питань, які уявляється необхідним усунути шляхом внесення змін та доповнень у чинний КПК України, а також узгодити їх із законами України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» та «Про міліцію», а саме: закріпити з урахуванням особливого процесуального статусу неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння у віці від 11 років до досягнення віку, з якого можливе притягнення до кримінальної відповідальності, процесуальний порядок, підстави, строки затримання, а також процесуальні права таких затриманих. Уявляється також доцільним передбачити можливість застосування до неповнолітніх, які не досягли віку, з якого можливе притягнення до кримінальної відповідальності, інших, більш м'яких, а ніж поміщення до приймальника-розподільника для неповнолітніх заходів процесуального примусу. Тут доречним є дозволенне застосування до таких осіб особливих заходів за аналогією із тими, що застосовуються до неповнолітніх підозрюваних та обвинувачених у вигляді передачі під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» № 5 від 16.04.2004 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України, 2004. - № 12.
2. Рішення Європейського суду з прав людини «Справа «Свершов проти України»» від 27.11.2008 // Урядовий кур'єр, 2009. - 03. - № 52 (24.03.2009).
3. Рішення Європейського суду з прав людини «Справа «Прокопенко проти України»» від 20.01.2011 // Офіційний Вісник України, 2013. - 03. - № 21. - Ст. 736.
4. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» № 223-1134/0/4-13 від 18.07.2013 // Юридична практика. Судовий Вісник, 2013. - 08. - № 8.
5. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) // Правове положення неповнолітніх в Україні: Збірник законодавчих актів і нормативних актів / Уклад. Кройтор В.Л., Євко В.Ю. - Харків: Еспада, 2002. - 576 с.